

УДК 811.161.2'42:82-6

Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Металінгвальні вислови в епістолярії Тараса Шевченка українською мовою

Трифонов Р. А. Металінгвальні вислови в епістолярії Тараса Шевченка українською мовою. Проаналізовано ті фрагменти з україномовної частини листування Тараса Шевченка, у яких відбувається вихід на металінгвальний рівень, тобто вислови стосуються самої мови, втіленої в окремих її одиницях. Показано, що зауваження такого типу мають широкий прагматико-стилістичний діапазон, стосуються різних рівнів мови і розкривають суттєві риси мовної свідомості й мовної особистості автора.

Ключові слова: *метамова, мова Тараса Шевченка, мовна особистість, самопрезентація, епістолярний дискурс.*

Трифонов Р. А. Металингвальные высказывания в эпистолярной Тараса Шевченко на украинском языке. Проанализированы те фрагменты из украиноязычной части переписки Тараса Шевченко, в которых осуществляется выход на металингвальный уровень, т.е. высказывания касаются самого языка, воплощенного в отдельных его единицах. Показано, что замечания такого типа имеют широкий прагматико-стилистический диапазон, относятся к разным уровням языка и раскрывают существенные черты языкового сознания и языковой личности автора.

Ключевые слова: *метаязык, язык Тараса Шевченко, языковая личность, самопрезентация, эпистолярный дискурс.*

Tryfonov R. A. Metalingual Statements in the Epistolary Heritage of Taras Shevchenko in the Ukrainian Language. The subject of analysis in the article are the fragments belonging to metalingual level, i.e. concerning the language itself realized in its concrete units, from Taras Shevchenko's correspondence in Ukrainian. It is shown that remarks of this type have vast pragmatic and stylistic range, concern different language levels and expose essential features of the author's language conscience and lingual personality.

Key words: *metalanguage, language of Taras Shevchenko, lingual personality, self-presentation, epistolary discourse.*

Пізнання та опис мовної свідомості статей, ключових для історії української культури й української мови, є актуальним завданням у контексті цілої низки лінгвістичних проблем – від власне історичних до когнітивних. На шляхах дальшого розвитку лінгвістики варто шукати нові ключі до світів знакових мовних особистостей, і пропонується стаття являє собою спробу почати заповнювати одну з прогалин у цій ділянці. Як показують дослідження, виконувані здебільшого на сучасному матеріалі, мовна свідомість різнобічно об'єктивується на метамовному рівні [2; 3; 10; 12]. Водночас звернення до металінгвальної репрезентації мовної свідомості в діячності, зокрема в застосуванні до історії української мови, на сьогодні демонструє ось яку картину. Доволі часто з'являються праці, і то не лише наукові, а часто науково-популярні чи й суто публіцистичні, у яких ідеться про метамовну рефлексію на тему мови загалом, шляхів її розвитку, її місця в житті народу та її ролі в репрезентації і збереженні народної картини світу (на зразок «письменник Х про мову»). Натомість

якщо говорити про метамовну репрезентацію того, як особистість у своїй комунікативній діяльності сприймає конкретні мовні одиниці та способи висловлювання, їхнє співвіднесення з картиною світу, котру мова має відображувати, – бачимо: ця проблема на матеріалі історії української мови майже не досліджена, хоча в такий спосіб можна дізнатися чимало важливих фактів про мовну свідомість, які, за моїми спостереженнями, даватимуть підстави для змістовних узагальнень. Нині ж у теоретичному аспекті М. Шумаріна констатує, що навіть немає обґрунтованої методики аналізу повсякденної метамовної свідомості з позиції історика мови [12:18]. Ця думка стосується лінгвістики російської, але й щодо української цілком справджується.

З огляду на сказане вбачаю потребу у виокремленні – як самостійного об'єкта уваги – і дослідженні метамовних фрагментів у текстах постатей, чия діяльність є помітним фактом історії української літературної мови. У цій статті звертаюся до текстів Тараса Шевченка, а саме до україномовної частини його епістолярію – дискурсу нехудожнього, але

надзвичайно репрезентативного для мовного портретування особистості в її прямій комунікації з іншим. Різні грані мови Шевченкових листів висвітлено в низці праць [9; 7; 6; 8:142–163; 5]. Цікаво, що стильову природу Шевченкового листування різні дослідники характеризують неоднаково: Ж. Ляхова вбачає в листах «художнє саморозкриття особистості» (це не випадкова цитата, а назва найбільшого розділу монографії, на початку якого обґрунтовується «художня природа листа») [7:67], а В. Русанівський говорить про «епістолярію як компонент розвитку публіцистичного стилю» (і це також назва розділу) [8:142]. М. Коцюбинська відзначила, що «Шевченків епістолярій – своєрідний індикатор письменницького стилю, одне із джерел його формування», при цьому українським листам, на її думку, притаманний «широкий стилістично-жанровий діапазон: тут і жартівлива цидулка, і поважні рефлексії, і ліричні мініатюри...», у них домінує «інтонаційний колорит “Кобзаря” з його неповторним ліризмом, що поєднується з гостро “натуральними” штрихами, з питомими для поета емоційними гіперболами» [5:22]. Останнім часом варто говорити про активізацію досліджень Т. Шевченка в парадигмі теорії мовної особистості (М. Філон, Т. Космеда). Слід тут погодитися з висловленим у новітній монографії твердженням про те, що аналіз дискурсу кожного письменника і Т. Шевченка зокрема як діяльності мовної особистості дає змогу «системно й об'єктивно досліджувати ті глибинні смисли й знання, що стоять “за мовою”, відповідною комунікативною поведінкою, мовнокреативною діяльністю» [4:75].

Метою пропонованої статті є з'ясування того, як відображена мовна особистість Тараса Шевченка в металінгвальних коментарях, що зустрічаються в текстах його листів українською мовою. Усі фрагменти з листування процитовано за виданням 1929 року [11], у якому максимально збережено графічні та інші особливості оригіналів.

Явищем метамовного рівня, яке присутнє в листах Тараса Шевченка і з якого можна розпочати цей аналіз, є використання вставних конструкцій у складі тих висловів, що вказують на невідповідне дійсності припущення про небажаний розвиток подій, небажану ситуацію: «*Письмо твое нашивиду писане я получилъ; дякую тобі за ёго, а то вже я думавъ, що ти, **крий Боже**, занедужавъ*» [11:134]; «*Думавъ уже, нехай*

Богъ милуе, чи не занастивъ ти де небудь своєї доброї голови на тому иродовому Кавказі» [11:150]. У таких випадках метамова виконує магічну функцію, «блокуючи» небезпечний ефект промовляння вголос негативно-го припущення. Такі приклади репрезентують уявлення, що належать до загальнонародної картини світу, – про те, що з негативною інформацією треба поводитись обережно, що мовлене слово може мати ефект у позамовній дійсності. Тому прагматична спрямованість цих висловів очевидна, як очевидне й те, що мовець не наділяє їх якоюсь прагматикою від себе й від ситуації – це данина загальним комунікативним настановам.

Частина метамовних контекстів із листів Тараса Шевченка пов'язана з гетерономіативністю – можливістю різної номінації одного й того самого предмета або ситуації. У вислові тоді автор уживає обидві номінації й експлікує зв'язок між ними як ситуацію кореферентності / синонімії. На рівні референційному тут усе досить просто, однак аналіз зі стилістичного й когнітивного поглядів показує зовсім різні імплікації, які мовець закладає у своє повідомлення. Щоправда, у найочевиднішому випадку, здається, спеціальних прагматичних імплікацій немає, автор просто відзначає різницю в слововживанні між тим, до чого він звик, і тим, що існує в реальній мовленнєвій практиці навколо нього: «*...модель – чи по тутешньому натурщиця*» [11:7]. Одну лексему він репрезентує як узуальну для себе, іншу – як зовнішню, однак прагматичного забарвлення така диференціація не має.

Інакше прочитується випадок, у якому Шевченко подає дві одиниці пропозитивної номінації зі специфічним коментарем, розповідаючи про пригоду зі свого особистого життя: «*Постыгла мене долоня судьбы. або побыла лыха година. Якъ хочешъ а воно однаково*» [11:15]. Тут принципову роль відіграє стилістична відмінність, розрив і навіть протиставлення обраних одиниць у системі стилів. Їх співіснування і взаємозамінність творять експресію, оскільки, як відомо, мовний знак посилює свою експресивність на тлі незвичного стильового оточення – тут два знаки взаємопосилуються. Травестія і перемикання стильових кодів на той момент уже були знаковим явищем у новій українській літературній мові; маємо й вільну гру Тараса Шевченка зі стилістичними пластами мовних засобів, яка в аспекті мовної особистості де-

кларує багатогранну мовну компетенцію й лінгвокреативність.

У наведеному вище зіставленні двох висловів домінує стилістика, а не прагматика. Натомість у наступному фрагменті явно акцентовано прагматичний компонент, хоча спільним із попереднім є дещо комічне зіставлення мовних засобів: *«москали зовуть мене интузіастомъ сиричъ дурнемъ. богъ имъ звыдытъ. нехай я буду и мужицкій поэтъ. аби только поэтъ, то мыни билише ничего и не треба»* [11:13]. Якщо у прикладі, розглянутому в попередньому абзаці, семантична тотожність не викликає сумнівів, а контраст утворюється на рівні стилістики, то тут джерел комічного контрасту два – і стилістика, і семантика. Однак цим усе не вичерпується. Очевидно, що маємо справу зі світоглядною самопрезентацією. Вона чітко втілена в ланцюжку автономіацій від різних суб'єктів, при цьому номінація від чужого іронічно переосмислюється, а точніше доосмислюється: в ній зумисне виводяться на перший план імпліцитні прагматичні компоненти, які сам поет вважав стереотипними й небажаними для номінації себе. Метамовний прийом оказіонального ототожнення номінацій призначений викликати когнітивну напругу, відсіюючи хибні й акцентуючи правильні з погляду мовця компоненти образу.

У наведеному фрагменті Шевченко із залученням метамовного засобу декларує свої світоглядні пріоритети. Частиною світоглядних пріоритетів є й лінгвістичні: Тарасові Шевченку, як і кожному мовцеві, якісь слова подобались чи не подобались, і одна з таких ситуацій набула експліцитного втілення у зверненні до Якова Кухаренка: *«А теперь я захожусь сердыця на тебе отамане нашъ батьку кошовый! Мабуть ти давно въ земляхъ християнскихъ не бувавъ, і доброї мови християнскої не чувавъ, що зовешъ ме[не] за кадишнимъ другомъ. Чи жъ чути було коли небудь межъ християнами таке бидке, паскудне слово? Мабуть ти, батьку, забувъ нашу християнську мову і до тценту побусурменився?»* [11:166]. Із загальним прагматичним змістом тут усе прозоро, бо оцінка слова є прямою. Поетове суб'єктивне сприйняття слова ґрунтується на певних критеріях мовної свідомості, а саме двох: нормативному й естетичному (або в протилежному порядку; важко сказати, що було пріоритетом: у безпосередніх означеннях до лексики слово – бидке, паскудне – реалізується есте-

тична оцінка; у ширшому контексті – про *доброу мову християнську* – нормативна). А в найзагальнішому вигляді метамовний коментар весь побудований на протиставленні свого і чужого, причому специфіку Шевченкового стилю тут творить сам спосіб комічної реалізації такого протиставлення: та сама, за М. Коцюбинською, «питома для поета емоційна гіпербола» працює й на метамовному рівні. «Чуже» слово стає для поета приводом для творення в дискурсі цілої риторично-когнітивної конструкції з основним образом поділу світу на свій і чужий простір (*«Мабуть ти давно въ земляхъ християнскихъ не бувавъ»*) – у цьому втілюється і стилістика, і питомий фрагмент картини світу.

Якщо, говорячи про слово *закадишний*, поет здійснює самопрезентацію в нормативному й естетичному аспектах метамови, то в наступному прикладі маємо інакший тип того самого явища. З листа до Якова Тарновського: *«И такъ якъ вы чоловікъ щирый и розумный, а я тежъ трошки похожий на такихъ людей якъ вы, то мы бесплодно и не писали одинъ одному измятое слово Милостивый государь! лучше любитъ и робить а нижъ писать и говорить»* [11:203]. Самопрезентація цього разу здійснюється на рівні комунікативних та етичних правил і засад (метакомунікація). Вона втілена в образному й оцінному атрибутиві *измятое слово* – метамовному рефлексиві як частині метакомунікативного фрагмента. Про такі атрибутиви говорять у зв'язку з сучасною метамовною рефлексією, проте в історії мови ці явища поки не описані, тож важливо відзначити наявність такого слововживання й такого типу словооцінки в Тараса Шевченка. Наведений вислів також відображує поділ на своїх і чужих (див. характеристику адресата й мейотичну самохарактеристику як маркери належності до кола своїх). Важливо звернути увагу на два прикметники, якими Т. Шевченко означає адресата: *щирый* і *розумный*. Обидва вони, на мій погляд, пов'язані з метамовним фрагментом, визначають його. Перше слово експлікує комунікативний зміст метамовної оцінки: вона є втіленням комунікативної категорії щирості. Що ж до другого прикметника, то його вимір – конотативний: *розумним* співрозмовника названо тому, що він, як сподівається мовець, адекватно й повно прочитує конотації словосполучення *милостивый государь* – не лише позитивні, а й негативні, нашаровані внаслідок частого вживан-

ня та деперсоналізованої обов'язковості. В обох вимірах – комунікативному й конотативному – і здійснюється дискурсивне позиціонування себе і адресата. До речі, фрагмент про *измятое слово* цитований у різних працях, присвячених листуванню Шевченка, він привертає увагу саме в комунікативному й конотативному аспектах, що видно з тлумачень, які давали дослідники. Так, К. Ленець наголошує: «Традиційне, усталене офіційне звертання трапилося тільки в ділових листах, писаних російською мовою до офіційних осіб» [6:39]. Аналогічно в П. Тимошенка: «Не любив поет офіційних, шаблонних звертань-величань» [9:77]. Ж. Ляхова за допомогою метафоричних прикметників посилює акцент на конотативному складникові звертань такого типу: «сухо-офіційні, нейтрально-холодні» [7:92]. Помітно, наскільки важливе значення в експлікації мовної свідомості й засад міжлюдських стосунків має цей фрагмент.

Вибір мовного знака з огляду на комунікативні норми загалом є важливою проблемою для епістолярного стилю. Як показала С. Богдан, метамовні фрагменти, пов'язані з труднощами у виборі звертання, зустрічаються і в листах, адресованих до Т. Шевченка. Дослідниця наводить рядки з листа П. Корольова: «Брате! (Чи можна тебе так звать?) Бо я тебе полюбив, дуже полюбив – так, як брата, та ні, ще більш, – як того, хто перший заспівав про тую славу козацьку, що голосна та правдива, як Господа слово...» [1:15]. Схожі приклади є в листах інших людей до Тараса Шевченка, написаних і російською, і українською мовами [там само] – відбувався обопільний пошук мовної й метамовної реалізації категорії ширості як неодмінної ознаки у спілкуванні між своїми.

Комунікативна категорія ширості у зв'язку з етикетними параметрами спілкування

взагалі вербалізується в Шевченка експресивно й емоційно, не лише у звертаннях; і знов-таки це відображується серед іншого й на метамовному рівні. Пор. ще одне звернення до Якова Кухаренка: «*Не сердся жь на мене мій друже єдиний, що я й досі до тебе не написавь хочь на клептику паперу. Як би сказать що ніколи було, то таке слово смерділо бь брехнею, а я не пошлю тобі смердячого слова*» [11:166]. На відміну від оцінювання *бридкого й паскудного слова закадишний*, у щойно наведеному уривку емоційна оцінка *смердяче слово* стосується не лексеми як одиниці ідіолекту, а конкретного мовленнєвого акту виправдання в координатах його правдивості. Отже, в листах Шевченка можливі дві підстави для різко негативних емоційних метамовних оцінок: незадовільність форми мовного знака або незадовільність його зв'язку з реальністю (випадок з оцінкою словосполучення *милостивий государь* – позбавлений, щоправда, такої емоційності – гадаю, належить до другого типу).

Хоча металінгвальні фрагменти в українському листуванні Тараса Шевченка є нечисленними, їх аналіз показує, що вони стосуються різних аспектів функціонування мовних знаків і різних рівнів мови: лексичного, стилістичного, конотативного, прагматичного, комунікативного. Інакше кажучи, в зоні металінгвальної рефлексії, в активній сфері лінгвосвідомості Шевченка мова перебувала в усій її багатогранності. А це свідчить про багатогранність мовної особистості автора. Ще одна прикметна ознака метамовних висловів – наявність серед них і розважливо-раціональних, і комічних, і емоційно-оцінних. Ці матеріали доповнюють уявлення про Шевченків ідіолект, про мовну свідомість поета й демонструють перспективність аналогічного підходу до матеріалу з історії української мови.

Література

1. Богдан С. «Озовись до мене хоч інколи...» (Мовноповедінковий статус Шевченкових адресантів) / Світлана Богдан // Дивослово. — 2000. — № 5. — С. 15—20.
2. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 384 с.
3. Голев Н. Д. Лингвистика метаязыкового сознания (проблемы и перспективы) / Н. Д. Голев // Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика : межвуз. сб. науч. статей. — Кемерово — Барнаул, 2008. — С. 7—12.
4. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. — Дрогобич : Коло, 2012. — 372 с.
5. Коцюбинська М. Х. Шевченкові листи / Михайлина Коцюбинська // Слово і час. — 2008. — № 7. — С. 15—22.

6. Ленець К. В. «Друже мій єдиний!..» (Початкова формула-звертання в листах Т. Шевченка) / К. В. Ленець // Культура слова. — Вип. 37. — К. : Наук. думка, 1989. — С. 38—43.
7. Ляхова Ж. Т. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Т. Ляхова. — К. : Дніпро, 1984. — 136 с.
8. Русанівський В. М. У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
9. Тимошенко П. Д. Мова листів Т. Г. Шевченка / П. Д. Тимошенко // Мовознавство. — Т. XVII. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 68—77.
10. Трифонов Р. А. Метамова любові / Р. А. Трифонов // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 901 : сер. Філологія, вип. 59. — С. 57—60.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / Тарас Шевченко. — Т. 3 : Листування : Тексти. Коментарій / [ред. і вст. слово акад. С. Єфремова]. — [Б. м.] : ДВУ, 1929. — XXXVI + 1004 с.
12. Шумарина М. Р. Язык в зеркале художественного текста (метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы) / М. Р. Шумарина. — М. : Флинта : Наука, 2011. — 217 с.

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Народна іронія і жарт як один із можливих чинників виникнення та мотивації вираженого реченням повір'я

Сердега Р. Л. Народна іронія і жарт як один із можливих чинників виникнення та мотивації вираженого реченням повір'я. Гумор і сміх мають значний вплив на людину. Тому народ завжди активно використовував для морально-педагогічних та інших цілей елементи сміхової культури. Сміховинно-жартівлива стихія посідає значне місце в житті українського народу. Він послуговувався нею у своїй творчій практиці, побуті, житті загалом тощо. У статті розглянуто повір'я, що виникли в народному середовищі завдяки дотепним вигадкам, жартам, іронічному сприйманню життя.

Ключові слова: *повір'я, жартівливе повір'я, комічне, жарт, іронія, сміхова культура.*

Сердега Р. Л. Народная ирония и шутка как один из возможных факторов возникновения и мотивации выраженного предложением поверья. Юмор и смех имеют значительное влияние на человека. Поэтому народ всегда активно использовал для морально-педагогических и других целей элементы культуры смеха. Смехотворно-шутливая стихия занимает значительное место в жизни украинского народа. Он пользовался ею в своей творческой практике, быту, жизни в целом. В статье рассмотрены поверья, которые возникли в народной среде благодаря остроумным выдумкам, шуткам, ироническому восприятию жизни.

Ключевые слова: *поверье, шуточное поверье, комичное, шутка, ирония, культура смеха.*

Serdega R. L. National irony and joke as one of possible factors of emergence and motivation of the belief expressed by the offer. The humour and laughter have considerable influence on the person. Therefore the people always actively used elements of culture of laughter for moral and pedagogical and other purposes. The ridiculous and playful elements take an important place in life of the Ukrainian people. It used it in the creative practice, a life, life as a whole. In article beliefs which arose in the national environment thanks to witty inventions, jokes, ironical perception of life are considered.

Key words: *popular belief, facetious popular belief, comical, joke, irony, culture of laughter.*

В історії європейської науки особливе місце посідає проблема комічного, яка вже протягом багатьох століть перебуває в полі зору науковців. У різних наукових традиціях, у тому числі й українській, комічне вивчається як явище: а) естетики: Ю. Борець, О. Лосєв, А. Лук, Б. Мінчин, В. Пігулевський і Л. Мир-

ська, М. Рюміна та ін.; б) художньої літератури: М. Бахтін, Ю. Безхутрий, Ю. Івакін, С. Кравченко, Р. Семків, Р. Струць, А. Щербина та ін.; в) народної культури: Л. Біла, О. Мороз, О. Назаренко, В. Пропп, С. Сотникова та ін.; г) мови: П. Бундівський, Ю. Пацаранюк, П. Плющ, С. Походня, Б. Пришва,